УДК 94 (477.4)
Ф66

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

ІГОР ФИЦИК

СТУДІЇ З СОЦІОМЕНТАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ШЛЯХТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (кінець XVIII – XIX ст.)

Монографія

Умань – 2018

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

РЕЦЕНЗЕНТИ

Карасевич Анатолій Олександрович,
кандидат філософських наук, професор (Умань)
Нікітін Юрій Олександрович,
доктор історичних наук, професор (Суми)
Романюк Іван Миронович,
доктор історичних наук, професор (Вінниця)

Фицик Ігор. Студії з соціоментальної історії шляхти Правобережної України (кінець XVIII – XIX ст.): монографія. – Умань, 2018. – 215 с.

У виданні висвітлено окремі питання соціоментальної історії шляхти Правобережної України (кінець XVIII – XIX ст.). Пропонована монографія – це спроба, спираючись на мемуарні й епістолярні тексти сучасників й учасників подій, а також на дослідження української полонії й ментальності шляхти як сучасних науковців, так і знаних авторитетів в історичній науці, відійти від односторонньої оцінки суспільно-політичних, економічних, культурних процесів на теренах Правобережжя наприкінці XVIII – XIX ст.

Для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів й учнів навчальних закладів.

ЗМІСТ

Передмова ……4

Розділ І. Джерела та історіографія дослідження полонії Правобережної України XVIII – XIX ст.

1.1. Мемуари польської шляхти як джерела вивчення суспільно-політичного та релігійного життя Правобережної України другої половини XVIII – XIX ст……9

1.2. Польські національно-визвольні повстання XIX століття в дзеркалі спогадів сучасників й учасників подій……39

1.3. Ментальність польської шляхти очима російської аристократії в XIX ст. (на матеріалі мемуарної літератури)……..68

1.4. Візія Даніеля Бовуа етносоціальної й військово-політичної історії української полонії Наддніпрянщини (др. пол. XVIII – XIX ст.)…….81

1.5. Увічнення пам'яті національних героїв: вшанування Т. Костюшка в Україні…….93

Розділ ІІ. Соціально-політичне й економічне становище правобережної шляхти в Російській імперії: ментальний фактор

2.1. Ментальні імперативи соціальної самобутності шляхти (кін. XVIII – XIX ст.)……...113

2.2. Економічні орієнтири правобережної шляхти в умовах розвитку ринкових відносин (40 – 80-ті рр. XIX ст.)……...131

2.3. Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)……146

2.4. Правобережна шляхта в освітньому просторі Російської імперії (перша третина XIX ст.)……..161

2.5. Лояльність/опозиційність дворянських депутатських зібрань Правобережної України (кінець XVIII ст. – перша третина XIX ст.) щодо Російської імперії……186

Післямова……194

Біблографія……197

ПЕРЕДМОВА

Геополітичний катаклізм кінця XX століття на Євразійському континенті – розпад СРСР – призвів не лише до з'яви понад десятка нових незалежних держав на пострадянському просторі, серед котрих – й України, але й звільнив країни Східної Європи, у тому числі й Польщу, від надмірної радянської військово-політичної опіки, зумовив потребу в переосмисленні історичного досвіду століть, навіть тисячоліть існування народу без нашарувань ідеологічного штибу, політичної кон'юнктури, стимулював до пошуку ментальних стовпів самоідентичності.

Історична пам'ять українців, поляків та росіян закарбувала, на жаль, більше прикрих моментів у відносинах між Річчю Посполитою, Російською імперією, Україною, аніж моментів національного єднання. Виникло, а то й зумисне сконструйовано, чимало історичних міфів, за розвінчуванням котрих останні чверть століття взялися як українські, так і польські фахівці-історики, намагаючись представити події сивої давнини й недавнього минулого не у вимірах національної образи, а об'єктивно оцінюючи суспільно-політичні та військово-політичні процеси на польських, українських, російських теренах у контексті відстоювання національними елітами інтересів власного народу чи, і таке також мало місце, їх зради.

На нашу думку, вкрай важливо, що за справу українсько-польського порозуміння взялися саме інтелектуали-історики та викладачі вищих навчальних закладів, адже саме вони – навіть у більшій мірі, аніж представники державного апарату, формують громадську думку, визначають параметри осмислення історичних фактів, виховують молоде покоління на принципах пошуку шляхів примирення з власним минулим, що переплітається з минулим сусідніх народів. Як наслідок, ми спостерігаємо еволюцію, а інколи – революцію поглядів на польсько-українські, польсько-

російські й українсько-російські взаємини упродовж століть співіснування трьох народів як сусідів і в межах однієї держави.

Не можна не згадувати про те, що криваві сторінки боротьби за соціальне й національне визволення українського народу в складі Речі Посполитої, польського – у складі Російської імперії змінювалися співпрацею з метрополією, колабораціонізмом національних еліт, які вірили, що йдучи таким шляхом теж можна привести народ до свободи, або ж діяли винятково у власних меркантильних інтересах.

Об'єктивна оцінка історичних подій й історичних постатей вимагає незашореного погляду на відомі й давно уведені до наукового обігу документальні свідчення, а також залучення засекречених чи нещодавно віднайдених документів, які б проливали світло на долю польського народу й польських територій, анексованих Російською імперією наприкінці XVIII ст. Особливо що стосується історії шляхти української полонії й збереження нею як провідною верстою польського суспільства ментальних характеристик польськості.

Наприкінці XVIII ст. Річ Посполита в черговий раз потрапила в орбіту геополітичних інтересів сусідів. Австрія, Пруссія та Росія, поділивши польські землі втретє (1795 р.), остаточно знищили цю державу, а більшість українських земель, що входили до складу цієї могутньої в минулому країни, насамперед ідеться про Правобережжя, були анексовані Російською імперією. Російський вплив і втручання у внутрішні справи Польсько-литовсько-української держави особливо посилилися після 1768 р. (повстання Коліївщина), що в результаті й закінчилося участю імперії Романових у трьох поділах Речі Посполитої (1772, 1793, 1795).

Правобережна Україна, при цьому й надалі залишалася поліетнічним краєм зі значним впливом польської шляхти. Суттєвим наслідком інкорпорації українських правобережних територій стали зміни в адміністративному поділі губерній і в соціальній структурі населення. І хоча станове російське законодавство було погано розроблене й не давало чітких

юридичних визначень усім існуючим категоріям населення, а соціальна структура суспільства була нечіткою й розпливчастою, це не завадило поступовій уніфікації законодавства й адаптації існуючого стану речей до російських реалій, що фактично зумовило ліквідацію шляхетського стану, на зміну котрому прийшов дворянський. У першу чергу це стосувалося заможної польської шляхетської верхівки, що була зрівняна в правах із російськими дворянами.

Усупереч декласації та утискам у національно-культурній і церковно-релігійній сфері, до кінця XIX ст. шляхта й надалі відігравала домінуючу роль у соціально-економічних процесах, чому сприяла консолідуюча роль католицької церкви й польськомовна освіта, котра живила польський національно-визвольний рух справжніми патріотами, які й взяли зброю до рук під час антиросійських Січневого й Листопадового повстань.

Так, саме наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. у Російській імперії виникли найсприятливіші, порівняно з наступними історичними етапами, умови для розвитку шляхетської освіти. Мережа шляхетських освітніх комунікацій на теренах анексованого Петербургом українського Правобережжя була повністю польськомовною й представленою навчальними закладами двох типів: духовними і світськими, які у свою чергу поділялись на державні й приватні.

Російська політика в галузі освіти на Правобережній Україні першої третини XIX ст. свідчить про намагання влади інтегрувати елементи системи шкільництва Речі Посполитої й не втручатися до певного часу в цю сферу. Навчальні заклади, де отримували знання сини місцевих шляхтичів, мова судочинства та офіційних установ, а також різних політичних організацій була польською. Початкова та середня освіта (монастирські школи, приватні пансіони та повітові гімназії) закладала фундамент для виховання польського патріотизму й русофобії. Продовження навчання в стінах Кременецького ліцею, а також – але меншою мірою – Рішельєвського ліцею в Одесі та Віленського університету, а згодом – у Київському університеті Святого

Володимира, свідчило про той факт, що панівна верства (шляхта) Наддніпрянщини успішно скористалася зі своєї гегемонії в галузі освіти. Попри всі заходи російського царату, закриття та ліквідацію шляхетських/польських навчальних закладів, досягти мети, що полягала у всеохоплюючій русифікації освіти в першій третині XIX ст. йому так і не вдалося.

У значній мірі ця заслуга належить А. Чарторийському, що протягом 1803 – 1824 рр. був куратором «шкіл» у «польських» губерніях Російської імперії й мав відносну свободу дій в управлінні освітою. У результаті, польський університет у Вільно та ліцей у Кременці зберігали й поширювали польську культуру серед молодого покоління. І лише з приходом до влади Миколи І й після Листопадового повстання ситуація змінилася: державні й соціально-політичні структури перейшли на російську мову, було здійснено низку арештів серед національно свідомих поляків і прихильників та учасників антиросійського виступу, а матеріальний добробут шляхти й магнатів суттєво погіршився. Із 1831 р. навчання в усіх польських школах було переведено на російську мову викладання, а основою програми духовної деполонізації Південно-Західного краю було зменшення й обмеження впливу католицької та уніатської конфесій.

Маємо на меті представити вашій увазі наші напрацювання останніх років у річищі вивчення й узагальнення поглядів численних українських і зарубіжних полоністів на соціально-політичне й економічне становище шляхти в Російській імперії крізь призму ментальних імперативів і її національної самобутності. У пропонованій монографії ми відходимо від односторонньої оцінки економічних, політичних, військових процесів на теренах Правобережжя наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. насамперед за рахунок того, що здійснюємо аналіз, уводимо розлогі цитати з мемуарних й епістолярних текстів сучасників й учасників подій польської, російської, української національності (В. Кребс, А. Хжонщевський, Ф. Ковальський, Ю. Крашевський, А. Яловицький. М. Дубецький, Г. Олізар, Т.

Бобровський, З. Котюжинський, Е. Тарше, А. Іванський, А. Тарчевська, Ф. Поплавська, В. Ласоцький, М. Чайковський, Б. Познанський, П. Клебановський, Р. Семенцова, О. Суворов, А. Болотов, Г. Державін, І. Дмитрієв, Л. Енгельгардт, С. Глінка, Є. Львова, М. Дмитрієв, С. Скалон, В. Севергін, А. Бошняк, О. Шишкіна, В. Сиракомля, Х. Скірмунт та ін.), аби уникнути ангажованості в оцінці подій й національних лідерів.

Пропонований текст також містить численні посилання на дослідження української полонії й ментальності шляхти як сучасних науковців, так й знаних авторитетів в історичній науці (Д. Бовуа, Т. Епштейн, Т. Станьчик, Я. Тазбір, Д. Сосновська, М. Куркевич, С. Васильченко, Ю. Войтенко, М. Войчеховський, Л. Горизонтов, А. Міллер, Я. Дашкевич, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Каппелер, П.-Р. Магочій, Н. Полонська-Василенко, Н. Яковенко, С. Дуб, А. Вронський, Ю.Земський, І. Ярмошик, І. Кривошея, В. Шандра, Є. Чернецький та ін.), а також власний погляд автора на етносоціальну історію українського Правобережжя й ментальні риси місцевої шляхти кінця XVIII – першої половини XIX ст.